

DISKUSIJOS IR RECENZIJOS

APIE VĒLYVOJO PALEOLITO PERIODIZACIJĄ LIETUVOJE.
E. ŠATAVIČIAUS KONCEPCIJOS KRITIKA

TOMAS OSTRAUSKAS

*„Aleriodo laikotarpiu vykusius sparčius ir katastrofiškus gamtos procesus..., tikriausiai, atspindi ir mūsų dienas pasiekę gausūs padavimai bei sakmės apie staiga atsiradusius ar iš „dangaus nusileidusius“ ežerus, prasmegusias bažnyčias, miestus bei „Pravalo“, „Dubaklonio“ ar „Dubo“ vardą turintys ežerai.“**

ĮVADAS

Šiame straipsnyje noriu išsakyti savo mintis ir paskutuoti dėl neseniai E. Šatavičiaus daktarinėje disertacijoje išdėstyto požiūrio į vėlyvojo paleolito palikimą Lietuvoje (Šatavičius, 2001; 2001š).

Pirmąją detalią vėlyvojo paleolito Lietuvoje periodizacijos schemą sukūrė R. Rimantienė. Galutinė šios periodizacijos versija buvo paskelbta 1971 m. monografijoje rusų kalba „Paleolitas ir mezolitas Lietuvoje“ (Римантене, 1971). Tyrinėtoja išskyrė Pabaltijo Madleno ir Hibridinę grupes bei Svidrų kultūrą. Gyvenviečių titnaginės medžiagos rinkiniai su bruožais, artimais Šiaurės vakarų Europos Liungbiu (Bromės) ir Arensburgo kultūroms, buvo priskirti Pabaltijo Madleno grupei. Hibridinės grupės kolekcijose atsispindėjo ir Svidrų kultūros ir Pabaltijo Madleno grupėms būdingi požymiai.

Apmaudu, tačiau turiu pastebėti, kad per pastaruosius 30 metų Lietuvos archeologai taip ir nesugebėjo nei kiek nors reikšmingiau pagausinti šaltinių bazę vėlyvajam paleolitui pažinti, nei įgyti taip reikalingų gamtamokslinių ar stratigrafinių duomenų pavienių kompleksų bei kultūrinių junginių datavimui. Tačiau neatsižvelgdamas į aukščiau išsakytas tyrimų problemas ir remdamasis daugiausiai senais paviršiaus rinkiniais ar medžiaga iš maišytų įvairialaikų gyvenviečių

E. Šatavičiaus pasiūlė periodizacijos schemą, kurioje yra griežtai išskirti 5 kultūriniai junginiai: Hamburgo, Federmeserio, Arensburgo, Bromės ir Svidrų kultūros. Ir ne tik išskirti. Tiesiogiai perkeliant periodizacijos schemas iš Vakarų Europos šie kultūriniai junginiai yra datuojami, dalijami į etapus, nustatomi jų tarpusavio ryšiai (Šatavičius, 2001; 2001š). Kadangi man šios E. Šatavičiaus išvados kelia rimtas ir pagrįstas abejonės, pabandysiu jas čia išdėstyti.

APIE HAMBURGO KULTŪRĄ IR JAI
PRISKIRIAMUS RADINIUS IŠ LIETUVOS

Hamburgo kultūrai paskirtas straipsnis šioje knygoje papildoma E. Šatavičiaus disertacijoje (Šatavičius, 2001; 2001š) išsakytas mintis, detaliam pristato tyrinėtojo nuomonę apie minėtą kultūrą ir jos palikimą Lietuvoje (Šatavičius, 2002). Kaip žmogus savo rankose nelaikęs nė vieno radinio iš šios kultūros gyvenvietės, E. Šatavičius labai drąsiai aprašinėja Hamburgo kultūros titnago apdirbimo technologiją ir būdingus radinių tipus, nevargindamas savęs citavimu (panaudojus moksliniuose straipsniuose paprastai toks darbo metodas yra vadinamas plagijavimu). Aprašymas pateiktas vienpusiškas ir nėra atsižvelgta į technologijos įvairinimą skirtinguose regionuose ir paminkluose: pvz., skirtingas nei nurodyta pirminis apdirbimas (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1977, p. 166; Chłodnicki, Kabaciński, 1998, p. 20; Szymczak, 2000, p. 274). Nutylėjimais ir netikslumais yra postuluojamas 2-iejų Hamburgo kultūros etapų išskyrimas. 1947 metų A. Bohmerso idėja apie dvi Hamburgo kultūros grupes: *Hamburgas I* su *klasikiniais* antgaliais su *peteliais* ir *Hamburgas II* su *Havelte* tipo antgaliais (Burdukie-

* Iš baltų protėvių – šiaurės elnių medžiotojų Hamburgo kultūros (XIII–XII tūkst. pr. Kr.), tautosakos. Pagal E. Šatavičių (Šatavičius, 2002).

wicz, 1999, p. 139) senai nebeatitinka sukauptos medžiagos. Hamburgo kultūros gyvenvietėse surasti žymiai daugiau nei 2 tipų antgaliai (Burdukiewicz, 1986, p. 27), be to, yra išskirta ir keletas kitų Hamburgo kultūros grupių/fazių. *Havelte* tipo antgaliai rasti kartu su *klasikiniais* net tokiuose senesnės grupės „etaloniniuose“ paminkluose kaip Štelmoras (Burdukiewicz, 1999, p. 139). *Havelte* grupės gyvenvietės aptinkamos tik apibrėžtoje teritorijoje: Nyderlanduose, Žemutinėje Saksonijoje ir Šlezvige–Holšteine, o sukauptas daugiau nei pusšimtis Hamburgo kultūros radiokarboninių datų akivaizdžiai parodo, kad ji yra daugmaž vienalaikė *klasikinei* grupei ir datuotina biolingu plačiaja prasme (Burdukiewicz, 1999, p. 139–140). Todėl *Havelte* tipo antgaliai tampa nebe chronologiniu, o teritoriniu ar funkciniu rodikliu (Chłodnicki, Kabaciński, 1998, p. 21–22; Burdukiewicz, 1999, p. 139). Nesutinku su E. Šatavičiaus požiūriu į Lenkijos kolegas, kad jie nesugeba pastebėti *Havelte* tipo antgalių, todėl į rytus nuo Oderio ir nėra šios grupės gyvenviečių. Juk tikras Hamburgo kultūros gyvenvietės lenkų tyrinėtojai sugeba surasti, priešingai nei sugebantis surasti *Havelte* tipo antgalius Lietuvoje tyrinėtojas. Įdomi E. Šatavičiaus nuomonė, kad *Havelte* tipo antgaliai Lenkijoje nepastebimi, nes panašūs į Svidrų ir Arensburgo kultūrų antgalius (Šatavičius, 2002). Tačiau kaip gi juos tada pastebi Nyderlandų, Vokietijos ir Danijos tyrinėtojai – juk Arensburgo kultūros gyvenvietės ten kur kas gausesnės?

Atkreiptinas dėmesys į kitus netikslumus. Rydno hematito kasyklose 2 biolingu laikotarpio C¹⁴ datos nėra susietos su Hamburgo kultūros radiniais, t. y. jos nedatuoja konkrečios Hamburgo kultūros medžiagos ir gali būti susijusios su bet kuria kita vėlyvojo paleolito grupe. O 2 dirbiniai, primenantys Hamburgo kultūros antgalius, buvo sunaikinti 1939 m. bombardavimo ir dabar yra žinomi tik iš paveikslėlių (Królik, Schild, 1999, p. 144, 150). Todėl nekorektiška teigti, kad „Šiuo metu artimiausi Lietuvai Hamburgo kultūros kompleksai (paryškinta mano – T. O.) yra už ~ 300 km Vidurio Rytų Lenkijoje“ (Šatavičius, 2002). Be to, kelias Hamburgo kultūros gyvenvietes Vakarų Lenkijoje nuo kultūros arealo Nyderlanduose ir Šiaurės Vakarų Vokietijoje skiria apie 400 km tarpas be jokių šiai kultūrai būdingų radinių. Kadangi tai yra labai urbanizuota ir kartu detalai ištyrinėta Vokietijos teritorija (Meklemburgo ir Brandenburgo žemės), beveik galima būti tikriems, kad čia Hamburgo kultūros stovyklaviečių ir nebuvo (Kobusiewicz, 1999, p. 62). Didžiojoje Britanijoje už 200 km į vakarus nuo Hamburgo kultūros stovyklaviečių yra aptinkama kitos, Krezvelinės kultūros gyvenvietės. Todėl mažai tikėtina, kad Nemuno baseine, už 900–1000 km į rytus nuo Hamburgo kultūros gyvenviečių Vokietijoje ir 500–600 km nuo keleto gyvenviečių Vakarų Lenkijoje, bū-

tų lankėsi šios kultūros grupės. Dar viena aplinkybė verta dėmesio: iš apie 120 žinomų Hamburgo kultūros gyvenviečių tik pavienės ir dažniausiai abejotinos priklausomybės yra peržengusios paskutinio apledėjimo maksimumo galines morenas (Kobusiewicz, 1999, p. 61). Lietuvos teritorija yra į šiaurę nuo minėtos apledėjimo ribos, taigi galimybės surasti šios kultūros palikimą būtų labai menkos.

Hamburgo kultūros žmonės medžiojo ne tik šiaurės elnius, kaip teigia E. Šatavičius (Šatavičius, 2002), „šiaurės elnių medžioklės sezonas“ keitė „arkių medžiojimo sezonai“, o kiti gyvūnai buvo mažiau reikšmingi (Bratlund, 1999, p. 34).

Hamburgo kultūrai E. Šatavičius priskiria pavienius titnago radinius iš senųjų kolekcijų Kašėtose (13 vnt.), Margių „Saloje“ (10 vnt.), Maksimonyse, 1 stov. (3 vnt.), taip pat iš Ežerynų titnago kasyklų 8 aikštelės (4 vnt.) ir 1 antgalį iš Varėnės 2-osios gyvenvietės (Šatavičius, 2001, p. 12–15). Išskirdamas kultūrą E. Šatavičius paprasčiausiai atrinko jam pagal formą patogius ir pagal jo supratimą „panašius į Hamburgo“ strėlių antgalius ir perforatorius – arba iš senų paviršiaus rinkinių, arba juos atskirdamas nuo jam nepatogaus gyvenvietės komplekso. Pvz., radiniai iš V. Šukevičiaus Kašėtų kolekcijos yra paviršiaus radiniai iš keleto radimviečių (mažiausiai 6). Tik vieninteliai 2 antgaliai iš Kašėtų galėtų pretenduoti į panašumą su kai kuriais Madleno ar Hamburgo stovyklaviečių dirbiniais (Šatavičius, 2002, pav. 2:1, 2). Tačiau juos pamatęs žymus Hamburgo kultūros tyrinėtojas J. M. Burdukiewiczus išreiškė nuomonę, kad jie neturi nieko bendro su Hamburgo kultūra (pokalbis įvyko 1993 m. – T. O.). Visa kita Hamburgui priskiriama medžiaga – perforatoriai, gremžtukai – gali priklausyti kitoms kultūroms ir laikotarpiams (V. Šukevičiaus kolekcijoje yra nemaža ir kitokių paleolitinių strėlių antgalių). Aprašyta radinių grupelė netgi neatitinka paties E. Šatavičiaus nustatytų technologinių kriterijų: „...charakterizuoja... dvigaliai... skaldytiniai,... pusiau kieto–minkšto skėlimo technika“ (Šatavičius, 2002). Pagal E. Šatavičiaus pateiktą radinių aprašymą 8 radiniai iš 9 nuskelti nuo vienagalių skaldytinių ir 4 iš 6 nuskelti *kietu mušimu*. Radinius iš Margių „Salos“ rinkinio (10 vnt.) su Hamburgo kultūra sieja taip pat tik E. Šatavičiaus mintis. Pažvelgę į skelbiamus 5 pav. tris strėlių antgalius vargu ar rastume net išorinio panašumo su toliau paskelbtais (Šatavičius, 2002, pav. 6, 7) Olbracheicų 8-osios ir Jeltso 2-osios gyvenviečių radiniais. Kad Nr. 2 įdėtas antgalis yra Svidrų kultūros, pasakys bet kuris tyrinėtojas (Šatavičius, 2002, pav. 5). Taip pat atkreiptinas auditorijos dėmesys į antgalio iš Varėnės 2-osios gyvenvietės atvejį. Šį dirbinį pirminio ir antrinio apdirbimo technologija ir planigrafija tvirtai sieja su kita Vilniaus grupės tipo gyvenvietės medžiaga. Nekreip-

damas į tai dėmesio E. Šatavičius šį antgalį išima iš konteksto ir priskiria Hamburgo kultūrai. Įdomu, kodėl taip nepasielgta su tokiais pačiais antgaliais iš Drąseikių 1-osios ir 2-osios stovyklaviečių? (greičiausiai todėl, kad savo magistriniame darbe juos priskyrė Arensburgo kultūrai? – T. O.). Hamburgo kultūrai priskirdamas antgalį iš Lieporių E. Šatavičius vėl nepasivargina įdėti nuorodos. Tik straipsnio literatūros sąrašė randame B. Salatkienės informacinį pranešimą, kuriame užsiminta apie 1992 m rastą antgalį (Salatkienė, 1996, p. 47). Tačiau juk tas antgalis yra Bromės tipo (Ostrauskas, 1996, p. 207, pav. 12; Butrimas, Ostrauskas, 1999, p. 268, pav. 2:14).

Panašios į antgalių iš Lietuvos, E. Šatavičiaus priskiriamų Hamburgo kultūrai, formos antgalių galima aptikti daugelyje, jeigu ne daugumoje, Rytų Europos „nesvidrinių“ gyvenviečių, priskiriamų vadinamosioms Grensko arba Rytų Arensburgo kultūroms: (pvz., Berestenevo, Krasnoselskas 6, Ust-Tudovka, Grenskas, Velikij Midskas, Stankovičiai 1, Burdeniškiei 4a ir daugybė kitų (Залізняк, 1999, рис. 7, 8, 12, 21, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 39; Szymczak, 1999, pav. 7, 9)). Šiose formose nėra nieko išskirtinai „hamburgiško“, be to, kai kurios jų būdingos ir Svidrų kultūros Chvalibogovicų grupei (t. y. Svidrų ir Arensburgo kultūrų arealų pasienio rajonų gyvenvietėms). Remdamasis šiais apie 30 pavienių radinių iš skirtingų Pietų Lietuvos vietų E. Šatavičius ne tik išskyrė archeologinę kultūrą, tačiau ir atskyrė jos chronologines fazes, ir netgi nušluostė nosį Vakarų Europos paleolito tyrinėtojams – sugebėjo nustatyti „pereinamo komplekso į Bromės kultūrą“ egzistavimo faktą (Šatavičius, 2001, p. 14–15). E. Šatavičiaus nuomone antgalių įkotės priešpriešiniu retu buvo formuojamos tik Hamburgo kultūroje *Havelte* fazėje ir jį galima laikyti kaip vienu iš įrodymų, kad Bromės ir Hamburgo kultūras sieja pakankamai artimas laiko atžvilgiu „genetinis“ ryšys. Tyrinėtojo nuomone, šis požymis būdingas tik Lietuvos teritorijai (Šatavičius, 2001š, p. 69). Argumentą apie *gražto pavidalo* retušą įkotėje būdingą tik *Havelte* grupei paneigia jau pats E. Šatavičius. Savo disertacijoje šis tyrinėtojas pastebi, kad Arensburgo kultūroje dažni ir minėtu būdu suformuotomis įkotėmis antgaliai (Šatavičius, 2001š, p. 87). Pz., tokias įkotes turi antgaliai iš E. Šatavičiaus disertacijoje Arensburgo kultūrai priskirtų gyvenviečių: Šilelio (Šatavičius, 2001š, pav. 23:4, 7), Netiesų 1 (Šatavičius, 2001š, pav. 34:4, 6, 8), Nendrinų (Šatavičius, 2001š, pav. 32:2, 3, 4). Antgalių su tokiu retušu įkotėse galima pririnkti labai daug visoje Rytų Europoje: Krasnoseljė E, Budskaja Gora, Grenskas, Velikij Midskas, Neviras, Odrizinas, Anosovas, Ust-Tudovka, Koromka, Chvoina ir kt. (Залізняк, 1999), taip pat Arensburgo kultūros gyvenvietėse (Šiaurės vakarų Europoje): Ketzendorf, Depenau, Štedaras, Butelkov-Višueris (Tautė, 1968, lent. 39, 68,

105, 107). Žodžiu, kolegai E. Šatavičiui reikėtų apsipręsti, kuriai gi kultūrai šis požymis yra iš tiesų būdingas, ir tik po to nutarti, kuriuos antgalius ir rinkinius reikėtų skirti vienai, o kuriuos – kitai kultūrai. Kad E. Šatavičius nesugeba apsipręsti dėl jo žodžiais „tipiškų antgalių“ priklausomybės, parodo iš Arensburgo kultūros (disertacijoje) į Hamburgo kultūrą (straipsnyje) „persikėlę“ antgaliai iš Nendrinų (Šatavičius, 2001š, pav. 32; Šatavičius, 2002). Ar tikrai jau antgaliai tokie tipiški, jeigu per metus jie pakeičia tris kultūras?

Šio darbo autoriaus nuomone, E. Šatavičiaus išvados apie Hamburgo kultūrą Lietuvoje – tai tik manipuliacija keliais radiniais ir neatsakingas sensacijų vaikymasis. Norint kelis panašius radinius galima parinkti bet kuriai kultūrai. Kalbėti apie galimą apgyvendinimą biolinge bus įmanoma tik tada, kai bus surastas ir ištirtas daugmaž uždaras gyvenvietės kompleksas kartu su jo chronologiją patvirtinančia stratigrafija ir geologija, bei, žinoma, gamtamokslinėmis datomis. Šių mano kritinių pastabų nereikėtų suprasti kaip skeptiško požiūrio į galimą apgyvendinimą Lietuvos teritorijoje biolingo laikotarpiu. Jokiu būdu. Tenoriu pasakyti, kad iki šiol dar niekam šios galimybės nepavyko pagrįsti faktais. Kartu biolingo laikotarpio apgyvendinimas nebūtinai turi būti susijęs su Hamburgo kultūra. Labai tikėtina, kad Lietuvos teritoriją pirmosios po paskutinio apledėjimo galėjo pasiekti Vėlyvojo Graveto ar Madleno grupės iš stepių juostos Dnepro ir Juodosios jūros baseinuose ar iš Vidurio Europos. Tegaliu konstatuoti, kad tyrinėtojų vis dar laukia taip geidžiami nearti dirvonai.

KELIOS MINTYS APIE FEDERMESERIO KULTŪRĄ LIETUVOJE

E. Šatavičius Federmeserio kultūrai priskiria 14 radinių iš Ežerynų titnago kasyklų 11 aikštelės, 4 radinius iš Ežerynų 12 ir 7 – iš Ežerynų 8 aikštelės (Šatavičius, 2001, p. 18–19). Tyrinėtojo nuomone, Federmeserio kultūrai Lietuvoje būdingi *briauniniai skaldytiniai* kurių 3 vnt. rasti Ežeryno 11-ojoje, – 4 vnt. – Ežeryno 12-ojoje, – ir 7 vnt. – Ežerynų 8-ojoje aikštelėse. E. Šatavičiaus išskirtus *briauninius skaldytinius* tegalima paaiškinti šio archeologo neprofesionalia kasyklų radinių interpretacija. Neatsiejamą vėlyvojo paleolito kasyklų ir dirbtuvių medžiagos dalį – dvigalių skaldytinių ruošinius jis išskiria į savarankišką skaldytinių klasę – *briauninius*. Žinia, kad Svidrų ir kitose vėlyvojo paleolito kultūrose titnago žaliavos riedulyje formuojant būsimas fronto ir aikštelės vietas dalis žievės yra pašalinama ir yra suformuojamos pirminės briauninės skeltės ir pirminio briauninio aikštelės nuskėlimo briaunos. Todėl natūralu, kad titnago kasyklose tarp gausybės „išbrokuotos“ žaliavos

yra aptinkama ši skaldytinių paruošiamoji forma. Pavyzdžiui, Ežerynų 11-ojoje aikštelėje skaldytinis (inv. Nr. 690) yra išlaikęs taip paruoštos briaunos likutį.

Tarkim, kad eksperimento tvarka priimtume E. Šatavičiaus požiūrį į skaldytinių paruošiamąsias formas kaip tikrus briauninius skaldytinius. Tada peržiūrėjus likusius 11 radinių iš Ežerynų 11-osios aikštelės, jo priskirtus Federmeserio kultūrai, galima lengvai nustatyti, kad jie neturi nieko bendro su briauniniais skaldytiniais. 5 iš 11 radinių yra pagaminti iš gan taisyklingų skelčių. Kadangi nuo briauninių skaldytinių tegalima nuskelti tik nuoskalas, vadinasi, radiniai iš skelčių su šiuo skaldytinių tipu negali turėti nieko bendro. Kiti 6 radiniai pagaminti iš nuoskalų, tačiau nė viena iš jų neturi briauniniams skaldytiniams būdingos formos skaldytinio aikštelės likučio.

Šio nedidelio eksperimento išvada, kad Federmeserio kultūrai priskirti 11 radinių neturi nieko bendro su jai priskirtais *briauniniais skaldytiniais*. O pastarieji tėra tikrų tikriausios dvigalių skaldytinių paruošiamosios formos, dėl prastos ruošinio kokybės ar skaldytojo klaidų taip ir netapusios skaldytiniais. Apie 11 dirbinių galimą priklausomybę Federmeserio kultūrai nematau prasmės detaliau kalbėti. Tai nėra kuo nors išsiskiriantys radiniai ir esant norui daugelyje gyvenviečių galima būtų surasti daug labiau Federmeserio kultūros „būdingus dirbinius primenančių“ atsitiktinių formų radinių. Pavyzdžiui, „federmeseriai“ iš žalvario amžiaus Lužicų kultūros titnago kasyklų (Lech H., Lech J., 1997, p. 96, pav. 8). Tuo labiau negalima naujas kultūras deklaruoti remiantis tik kasyklų ir dirbtuvių duomenimis, netgi ir daug gausesniais radinių rinkiniais nei mūsų turimas pavyzdys su Federmeserio kultūra Lietuvoje. Kasyklose yra daug niekur kitur nesutinkamų specifinių dirbinių tipų, skirtų tik specialioms darbams atlikti kasant ir preliminariai apdo-rojant titnago žaliavą.

Išvada – E. Šatavičiaus pateikti Federmeserio kultūros gyvavimo Lietuvos teritorijoje įrodymai neišlaiko net pačios paprasčiausios šaltinių kritikos. Vėlgi pasikartosiu ir pabrėšiu, kad naujus kultūrinius vienetų derėtų išskirti tik turint pakankamai gausų ir vientisą gyvenvietės kompleksą (dar geriau kelis) bei skeptikų-kritikų labai pageidautinas šio komplekso gamtamokslines datas.

APIE LIUNGBIU (BROMĖS) IR ARENSBURGO KULTŪRAS LIETUVOJE

Dar 1971 m. R. Rimantienė monografijoje rusų kalba „Paleolitas ir mezolitas Lietuvoje“ išsakė mintį, kad Pabaltijo Madleno kultūrų grupės vardas naudotinas sujungiant visas ne Svidrų kultūrai priskiriamas paleolito gyvenvietes, nes daugumoje Rytų Pabaltijo paminklų randama kelių variantų bruožų (Римантене,

1971, c. 20; Rimantienė, 1984, p. 17). Nors Rytų Europos tyrinėtojai vartoja Liungbiu (ir kt.) ir Arensburgo (Rytų Arensburgo, Krasnoseljės, Grensko ir kt.) kultūrų vardus vietiniams kultūriniams reiškiniams įvardyti, tačiau šių pavadinimų nereikėtų taip tiesmukiškai suprasti. Šie pavadinimai buvo perkelti į Rytų Europą siekiant trumpai paaiškinti naujai atrastų gyvenviečių ypatumus, susiejant jas su seniai žinomomis ir santykinai geriau pažįstamomis Šiaurės Vakarų Europos vėlyvojo paleolito kultūromis. Dažniausiai šie pavadinimai vartojami su priedu *tipo* – tai reiškia *panašus į* (Kozłowski S. K., 1999). Nes bet kokie statistiniai matavimai ir skaičiavimai parodo skirtumus ir technologijoje ir dirbinių pavidale tarp Rytų Europos kultūrinių junginių ir jų „bendravarčių“ Šiaurės Vakarų Europoje (Szymczak, 1991; Sinitsyna, 2002). Rytų Europoje iki šiol nepavyko sukurti atskiros, gamtamoksliniais datavimais paremtos chronologinės schemas. Todėl tyrinėtojai nuėjo lengviausiu keliu – tiesiog pagal strėlių antgalių formų ir technologijų panašumus perkeldami Šiaurės vakarų Europos vėlyvojo paleolito chronologines schemas (Kozłowski S. K., 1999; Зализняк, 1989; 1998; 1999; Зализняк, 1999; Синицына, 1996). Kad R. Rimantienės požiūris klasifikuojant nesvidrinį paleolito palikimą Lietuvos teritorijoje buvo teisingiausias, parodo labai įvairuojančios užsienio tyrinėtojų nuomonės dėl tų pačių stovyklaviečių ir jų grupių kultūrinės priklausomybės – pvz., Vilniaus 1-oji stovyklavietė ir pagal ją pavadinta grupė (Kozłowski S. K., 1999, p. 31; Sulgostowska, 1989, p., Зализняк, 1999, c. 23; Szymczak, 2000, p. 280–281; Schild, 1984, p. 210, pav. 4.12). O dalis tyrinėtojų darbų išvados tiesiog pakartoja R. Rimantienės mintis: kad nėra įmanoma atskirti panašų į Bromės kultūrą nuo panašų į Arensburgo kultūrą grupių gyvenvietes, nors pavienės gyvenvietės kartais būna labai panašios į vieną iš šių kultūrų (Szymczak, 1999, p. 96–97; Ostrauskas, 1996, p. 9).

Lietuvos vėlyvojo paleolito „ne Svidrų kultūros“ gyvenviečių medžiaga yra per daug įvairi, kad tilptų minėtų 2 kultūrų rėmuose. Tai atsispindi ir E. Šatavičiaus darbe, nes jis nesugebėjo visų Lietuvos gyvenviečių suskirstyti į šias dvi grupes. Pvz., iš šio tyrinėtojo nuomone, Arensburgo kultūrai priskirtinų per 40 gyvenviečių tik 9 įvardytos, žemėlapyje pažymėta tik 15 (Šatavičius, 2001, p. 25, 2001š, pav. 22), iš Bromės kultūrai priskirtinų per 30 gyvenviečių jo darbuose tik 8 detaliau aprašytos, 21 įvardyta ir 20 pažymėta žemėlapyje (Šatavičius, 2001, p. 20–23; 2001š, p. 50, pav. 15). Kitas šios koncepcijos neišbaigtumo pavyzdys – kai vieno tipo strėlių antgaliai (Grensko) yra priskiriami skirtingoms kultūroms: iš Glyno 6-osios stovyklavietės – Arensburgo kultūrai (Šatavičius, 2001š, pav. 31: 2–3), o iš Ežerynų 17-osios aikštelės – Bromės kultūrai (Šatavičius, 2001š, pav. 18: 5–6).

Nemuno baseinas ir Lietuvos teritorija vėlyvajame paleolite buvo kryžkelė, kur tarpusavyje sąveikavo Rytų ir Vakarų Europos kultūriniai reiškiniai. Todėl manau, kad E. Šatavičiaus bandymas įsprausti visą nevidrinį Lietuvos vėlyvojo paleolito palikimą į 2 Šiaurės Vakarų Europoje paplitusių kultūrų (Bromės ir Arensburgo) rėmus (Šatavičius, 2001, p. 19–30) yra dirbtinis, savo šabloniškumu labai supaprastina tyrinėjamo laikotarpio sampratą, neatitinka turimos medžiagos specifikos bei toli gražu nepadeda geriau pažinti ir paaiškinti sudėtingus etnokultūrinius procesus, vykusius vėlyvojo paleolito laikotarpiu.

APIE VĒLYVOJO PALEOLITO KULTŪRŲ LIKIMĄ

Vienas pačių įdomiausių priešistorės laikotarpių – pereinamasis laikotarpis nuo ledynmečio į holoceną, – E. Šatavičiaus koncepcijos yra aprašytas labai lakoniškai. Arensburgo kultūros Lietuvoje likimas aprašytas vienu sakiniu tekste: „Preborealio laikotarpio pradžioje Arensburgo kultūra palaipsniui transformuojasi į Paštuvos 1A, Pyplių 1C tipo kompleksą“ (Šatavičius, 2001, p. 29, 30). Tiesa, disertacijos išvadose kažkodėl jau kalbama apie Pyplių 1C – Dudka I kompleksą (Šatavičius, 2001š, p. 114), o angliškoje santraukoje šis kompleksas įvardytas trečiaip – Pyplių 1C (Šatavičius, 2001, p. 39). Kas yra šie paslaptiniai kompleksai ir kodėl jie yra laikomi kilę iš Arensburgo kultūros, E. Šatavičius palieka išsiaiškinti patiems skaitytojams. Pasinaudoję vienintele literatūros nuoroda žurnalo „Baltų archeologijos“ 2-ajame numeryje aptinkame trumpai išvardytą 22 radinių grupelę iš Paštuvos su nepaaiškinta mintimi, kad jie „genetiškai susiję“ su Arensburgo kultūra (Šatavičius, 1994, p. 27–28). Ar tai užuomina apie intymius santykius tarp titnago dirbinių? Ką gi, taip išsiaiškinti, ką norėjo pasakyti E. Šatavičius nepavyko. Todėl bandysime pažiūrėti, kas yra tos 3 paslaptingos ankstyvojo mezolito gyvenvietės: Paštuva 1A, Pypliai 1C ir Dudka I.

Pirmieji du kompleksai yra priskirtini Kudlajevkos kultūrai. Jie yra detalai aprašyti šiai kultūrai skirtame straipsnyje šioje knygoje (žr. Ostrauskas T. Mezolitinė Kudlajevkos kultūra Lietuvoje.). Tarp Arensburgo ir Kudlajevkos kultūrų bendrų bruožų nėra daug. Skirtingas pirminis titnago apdirbimas, kitoks dirbinių tipų rinkinys, kita kilmė ir gyvensena – šiaurės elnių medžiotojai ir šiaurinių miškų medžiotojai. Bendra tik mikrorėžtukinė technika ir lanceto pavidalo mikrolitai. Pastarieji Kudlajevkos kultūros gyvenvietėse yra labai reti, o nurodytoje Pyplių 1C gyvenvietėje jų iš viso nėra (Brazaitis, 1998). Tiek mikrorėžtukinė skelčių dalijimo technika, tiek lancetiniai mikrolitai buvo plačiai visoje Europoje pa-

plitę tiek teritorine, tiek ir chronologine prasmėmis (Price, 1987).

Dudkos I tipas – tai E. Šatavičiaus naujadaras. Ši gyvenvietė yra Mozūrų ežeryne Šiaurės Rytų Lenkijoje. Dėl jos preborealio apgyvendinimo laikotarpio radinių diskusijos neverda – tyrinėtojai neabejodami juos priskiria Komornicos kultūrai (Fiedorczuk, 1995, p. 57). Kalbėdami apie Komornicos kultūros susiformavimą tyrinėtojai nurodo ir Arensburgo kultūros paveldą, kaip vieną iš galimų komponentų (Kozłowski S. K., 1989, p. 136). Tačiau ši kultūra postarensburgine paprastai nėra vadinama. Be to, remiantis Komornicos kultūros ankstyviausių gyvenviečių datomis yra nustatyta, kad ši kultūra preborealio laikotarpiu palengva plito iš Šiaurės Vakarų Europos rytų kryptimi, o Lenkijos teritoriją į rytus nuo Vyslos užėmė jau preborealio antrojoje pusėje – pabaigoje (Schild, 1996). Todėl Komornicos kultūra negalėjo išsivystyti Lietuvos teritorijoje iš Arensburgo kultūros, kaip teigia E. Šatavičius.

Išvada siūlosi viena – greičiausiai Paštuvos 1A ir Pyplių 1C kompleksus su Arensburgo kultūra E. Šatavičius susiejo todėl, kad visiškai aišku – jų negalima susieti su Svidrų kultūra. O jeigu negalima susieti su Svidrų kultūra, beliko sieti su Arensburgo kultūra. Tačiau, kodėl gi Arensburgo kultūros Lietuvoje likimo klausimus nagrinėjant nebuvo galima pažvelgti iš bent jau regioninės perspektyvos, peržengiant XX a. nustatytas valstybės sienas?

Dėl Svidrų kultūros likimo šiuo metu niekam didesnių abejonių nekyla – holoceno pradžioje ji transformavosi į kelias vadinamąsias postsvidrinės kultūras. Iš jų žinomiausios ir geriausiai ištirtos – Butovo ir Kundos. Pastaroji buvo paplitusi Rytų Pabaltijyje, todėl E. Šatavičius vietinių Svidrų kultūros grupių likimą ir susiejo su ja. Tačiau man nėra priimtinos kelios susijusios su šia „transformacija“ išsakytos kolegos E. Šatavičiaus mintys. Visų pirma jo disertacijoje kaip šios gyvenvietės pereinamo tipo tarp Svidrų ir Kundos kultūrų įrodymas nurodyta, kad Pasienių 1 gyvenvietėje rasti 2 Kundos tipo strėlių antgaliai (Šatavičius, 2001š, p. 110). Tačiau apie juos nėra užsiminta šios gyvenvietės medžiagai skirtoje publikacijoje (Šatavičius, 1997). Šių antgalių, grindžiančių disertacijos autoriaus mintis, piešinių neradau ir disertacijos prieduose. Išvada – į pasaulį paleista „antis“. Kitas disertacijos teiginys, prieštaraujantis tikrovei: kad Kundos kultūrai būdingos netaisyklingos trapecijos (Šatavičius, 2001š, p. 117). Nė vienoje stratifikuotoje Kundos kultūros gyvenvietėje: Pulli, Suliagalio, Zveiniekų II, Milukių 1, taip pat Kabelių 2-osios gyvenvietės B sluoksnyje trapecijų nerasta. Visos Kundos kultūros gyvenvietėse rastos trapecijos – tai vėlesnės medžiagos priemaiša (apie trapeciją iš Paštuvos 1-osios gyvenvietės žr. žemiau). O teiginys, kad „dauguma Pulli tipo antgalių

surasti svidrinuose kompleksuose ar šalia jų, kas taip pat rodo nepertraukiamą Svidrų ir Kundos ryšį“ (Šatavičius, 2001š, p. 118) – tai tik dar vienas koncepcijos autoriaus prasilenkimas su logika. Jeigu kartu su Svidrų kultūros medžiaga maišytose smėlinėse gyvenvietėse randami kitų laikotarpių radiniai – nebūtinai jie parodo „nepertraukiamą ryšį“. Stratifikuotose Kundos kultūros gyvenvietėse svidrinių antgalių nėra rasta. Kabelių 2-osios gyvenvietės pavyzdys, kur minėtų kultūrų medžiaga aptikta skirtinguose sluoksniuose, parodo, kad šių radinių chronologija yra skirtinga (Ostrauskas, 1999b).

Taip pat negalima apeiti skersinių antgalių iš Pasienių 1-osios gyvenvietės problemos. Šis radinių tipas viename komplekse su Svidrų kultūros medžiaga yra unikalus archeologijoje faktas. Todėl nenuostabu, kad šie radiniai žadina kaimyninių šalių tyrinėtojų susidomėjimą ir... suprantama – skeptišką požiūrį. Šių skersinių antgalių atsiradimą archeologas sieja su vėlyvojo paleolito Arenburgo kultūros įtaka (Šatavičius, 1997, p. 12) ir pateikia pavyzdžius iš Lietuvos (Drąseikiai, Paštuva), iš Ukrainos (Raska ir Smiačka 14), iš Vokietijos. Šiuo klausimu norėčiau išsakyti keletą pastabų. Pirmoji – yra apie *trapecijas* Svidrų kultūros paminkluose. *Trapecija* vadinamo dirbinio iš Paštuvos kiti Lietuvos tyrinėtojai nelaiko. Iš tiesų, tai – neiškosios paskirties dirbinys, netaisyklingos formos, iš skeltės vidurinės statmenai retušuotais galais su gana žymiu utilizaciniu retušu. Dirbinys iš Drąseikių – tai sulūžęs, tikriausiai dar gaminimo metu, *madleninio* tipo strėlės antgalis, tiksliau jo viršutinė dalis be įkotės. Bet kuriuo atveju šio dirbinio negalima laikyti užbaigtu ir galutinai suformuotu tipu. Pateikdamas 2 pavienių trapecijų pavyzdžius iš Ukrainos Smiačkos 14 ir Raskos gyvenviečių, E. Šatavičius akivaizdžiai spekuliuoja. Jis cituoja 1986 metų archeologo L. Zalizniako darbą, kuriame skelbiama šių paminklų medžiaga, ir neatmetama prielaida apie trapecijų buvimą Svidrų kultūros gyvenviečių kompleksuose. Tačiau jis nepateikia vėlesniuose L. Zalizniako darbuose griežtai išreikštos priešingos nuomonės (Зализняк, 1989, c. 72, 80; Zalizniak, 1995, p. 35). Tai, kad 1989 metų L. Zalizniako darbas E. Šatavičiui yra žinomas, matyti iš jo citatų tame pačiame straipsnyje (Šatavičius, 1997, p. 11). Antra, E. Šatavičius iki šiol (per 12 metų trunkančius gyvenvietės tyrinėjimus) nepateikė įrodymų, kad minėtieji skersiniai antgaliai iš Pasienių 1-osios gyvenvietės priklauso būtent Svidrų kultūros kompleksui (pvz., detali planigrafinė, radimo aplinkybių analizė ir t. t.). O iš preliminarių publikacijų yra aišku, kad šios gyvenvietės tyrinėjimų metu yra randama ir vėlyvojo neolito – žalvario amžiaus titnago bei keramikos medžiagos (Šatavičius, 1996, p. 29; 1998a, p. 42–43). Trečioji pastaba yra apie *trapecijų* kilmę iš Arenburgo kultūros. Arenburgo kultūros gyvenvie-

tėse, Vokietijoje ir Pietų Skandinavijoje yra randama vadinamųjų *zonhoven* tipo antgalių, su kuriais E. Šatavičius savo straipsnyje bando sieti trapecijų kilmę. Tačiau nei tikrosios trapecijų, nei skersiniai antgaliai nėra rasti ankstyvuoju mezolitu, preborealiu datuotose kultūrų (Duvenzė – Vokietijoje, Maglemozė, Henbaka, Fosna – Pietų Skandinavijoje, Komornica – Lenkijoje), kurių kilmė bent iš dalies yra siejama su vėlyvojo paleolito Arenburgo kultūra, gyvenvietėse (Зализняк, 1991, c. 13–15; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1977, p. 224; Кольцов, 1979; Larsson, 1990, p. 274). Su *zonhoven* tipo antgaliais yra siejama įvairių lancetinių tipų mikrolitų kilmė šiose kultūrose (Andersen, 1982, p. 92; Зализняк, 1991, c. 30). Beje, trapecijų nerasta ir Pyplių 1C-ojoje gyvenvietėje, kurią E. Šatavičius kaip tik ir priskiria Arenburgo kultūros ankstyvojo preborealio etapui (Šatavičius, 1998b). Turiu pastebėti, kad šiuo atveju tyrinėtojo išsakytose mintyse trūksta nuoseklumo: Svidrų kultūros Pasienių 1 gyvenvietėje rastų trapecijų kilmė siejama su Arenburgo kultūros įtaka (Šatavičius, 1997, p. 13), tuo tarpu Arenburgo kultūros palikimui priskiriamoje Pyplių 1C gyvenvietėje jų iš viso nėra. Aukščiau išsakytos mintys, manau, leidžia atmesti Pasienių gyvenvietės *trapecijų* kilmės iš Arenburgo kultūros hipotezę. Autoriaus nuomone ieškant galimos Pasienių 1-osios gyvenvietės komplekso (kartu ir *trapecijų*) ir jo ypatybių kilmės, reikėtų atkreipti dėmesį į finalinio paleolito Ukrainos miškastepės zonos kultūras. Šiose vėlyvajam Rytų Europos Gravetui (Epigravetui arba mikrogravetui) priskiriamose grupėse buvo plačiai išvystyta ašmenėlinė technika, buvo naudojami įvairūs mikrolitų ir ašmenėlių tipai (Зализняк, 1998, c. 116–133). Kai kuriose finalinio paleolito kultūrose jau buvo žinoma ir plačiai vartojama vienagalių skaldytinių skeltėms skelti technika: Vėlyvoji Molodovos, Šan-Kobos kultūros (Зализняк, 1998, c. 122–124, 128–133). Nuspaudimo technika ir specialūs vienagalių skaldytinių tipai taisyklingoms skeltėms skelti būdingi jau ankstyviausiems Kukreko kultūros paminklams, kurie datuojami dar finaliniu paleolitu¹. Osokorivkos ir Zimovnikų kultūroms, greta kitų mikrolitų tipų, yra būdingi ir kelių tipų skersiniai strėlių antgaliai (Зализняк, 1998, c. 124–128, 150–159). Vėlyvojo driaso laikotarpyje šios kultūros buvo Svidrų kultūros grupių Polesėje pietinės kaimynės. Ledynmečio ir holoceno laikotarpių sandūroje plačiose Vidurio Europos priedėdinių smėlinių lygumų teritorijose vykstat aktyviems kultūriniais difuziniais procesams greičiausiai dalis Svidrų kultūros bendruomenių patyrė įtaką iš minėtų pietinių kaimynų. Šiuo atveju Pasienių 1 stovyklavietės kilmę, matyt, reikėtų sieti su Svidrų kultūros grupių migracija holoceno pradžioje iš Polesės siaurės kryptimi.

¹ Ukrainos MA Archeologijos instituto bendradarbio dr. O. Janievičiaus žodinė informacija, už kurią autoriui nuoširdžiai dėkoja.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

E. Šatavičiaus siūlomos vėlyvojo paleolito periodizacijos ašis – Šiaurės vakarų Europos šio laikotarpio periodizacijos perkėlimas į Lietuvos teritoriją ir paltalpinimas greta Svidrų kultūros. Tiesa, šio autoriaus darbuose nėra išryškinta, koku būdu, jo nuomone, identiški etnokultūriniai procesai galėjo vykti dviejuose apie 800–1000 km nutolusiuose regionuose maždaug per 3000 metų. Iš tekstų aiškėja, kad yra teigiama Hamburgo kultūros ankstyvojo etapo migracija į Lietuvos teritoriją (Šatavičius, 2001, p. 15), ir, matyt, Federmeserio kultūros, taip pat. Taip pat tekstuose galima rasti minčių apie vietinę kultūrų raidą nuo Hamburgo kultūros į Bromės kultūrą ir nuo pastarosios į Arensburgo (Šatavičius, 2001, p. 15, 24, 25, 30). Tenka tik apgailestauti, kad E. Šatavičius detalčiau nepasidalijo savo mintimis apie tai, kaip šios kultūros dviejuose nutolusiuose regionuose tokį ilgą laiko tarpą sugebėjo taip identiškai vystyti. Ar jos palaikė artimus ryšius, nepamiršdamos periodiškai sukarti (be transporto priemonių) po 800–1000 km pirmyn ir atgal (be to, dar retkarčiais panašų atstumą ir į kitą pusę – iki Valdajaus aukštumų ir Volgos aukštupio regiono bei iki Dnepro upės (Šatavičius, 2001, p. 23; 2002), kad tik galėtų savo giminičiams pranešti paskutinius technikos išradimus ir dirbinių madas? O gal apsieidavo ir be kelionių, šią informaciją sugebėdavo perduoti dabar jau prarastu telepatijos būdu? Aišku, galbūt galima ir kitaip šiuos procesus paaiškinti. Pavyzdžiui, 6-jomis viena po kitos sekusiomis migracijos bangomis iš Šiaurės Vokietijos ir Jutlandijos į Lietuvą (klasikinio Hamburgo (1), Hamburgo *Havelte* etapo (2), Federmeser (3), pereinamojo etapo iš Hamburgo į Bromę (4), brandžiosios Bromės (5), Arensburgo (6)). Tik E. Šatavičius apie šias 6 migracijos bangas nutyli, kaip nutyli ir kas galėjo paleolito bendruomenės iš vakarų taip traukti į Nemuno baseiną. Taip pat E. Šatavičiaus koncepcija kažkodėl nutyli, kaip vienu metu ir toje pat teritorijoje gyvendami Arensburgo ir Svidrų kultūrų žmonės dalydavosi savo šiaurės elnių kasdieninį: po lygiai ar teisingai? Tokios mintys man neduoda ramybės „išpakavus“ E. Šatavičiaus koncepcijos karkasą. Sakysite gan kvailos mintys. Gal ir taip. O gal jūs galite šios koncepcijos „perliukus“ kitaip paaiškinti?

Taip pat norėčiau atkreipti skaitytojų dėmesį į metodiką, kaip ši koncepcija buvo sukurta. E. Šatavičiaus darbuose nerasiau jokio statistinio pavienių paminklų, jų grupių, kultūrų ar jų etapų tarpusavio palyginimo. Paprastai pasitenkinama frazėmis, panašiomis į „Arensburgo kultūra laikoma tiesiogine Bromės kultūros įpėdine... Tai aiškiai matyti ir Lietuvos vėlyvojo paleolito medžiagoje. Tereikia tik sulyginti Maskaukos–6, Mergežerio–8 (Bromės kultūra) bei Vilniaus–1 (Arensburgo kultūra) gyvenviečių pagrindinius dirbi-

nių tipus“ (Šatavičius, 2001, p. 30). O kodėl gi koncepcijos autoriui to juodo darbo neatlikus pačiam ir savo teiginių neparėmus lakoniška skaičių kalba? Jei-gu esi darbo autorius ir kažką naujo teigi, turi savo hipotezes ir tezes tinkamais metodais ir įrodyti. O ne pasitenkinti išskirtinai tik citatų lietumi. Čia jau išeina nebe mokslas, nes nėra jokio mokslinio metodo. O tik tyrinėjimų istorija su radinių sąrašais.

Atkreipiu auditorijos dėmesį, kad kuriant periodizaciją naudotis titnago kasyklų medžiaga negalima. Nes nuo paleolito iki ankstyvojo geležies amžiaus imtinai titnago kasyklų beveik visą medžiagą sudaro pirminio žaliavos apskaldymo atliekos, nuoskalos, grubiai apskaldyti gabalai. Todėl įvairių laikotarpių kasyklos atrodo labai panašiai. Be to, didžioji dauguma kasyklų buvo naudojama kelis laikotarpius. Todėl net ir chronologiniu bei kultūriniu požiūriu, reikšmingas dirbinių (pvz., strėlės antgalis) joku būdu neparodo, kad visi greta esantys radiniai yra susiję su juo. Net jeigu jie surinkti atskirame ir datuotame objekte ar duobėje-šachtose. Į objektą ar duobę gali pakliūti daugybė skal-dos iš kitų kelių ar keliolikos kasyklų naudojimo epizodų. Tai reikia turėti galvoje, kai dirbama su radiniais iš Ežerynų, Titno, Margionių ir t. t. Ypač neat-sargu netgi neaptikus jokio būdingo dirbinio su konkrečia kultūra sieti Titno 1 kasyklas (Šatavičius, 2001, p. 22, 33). Negalima išskirti naujos kultūros tik kelių „būdingų“ radinių kasykloje pagrindu (Federmeserio kultūros ar *hamburgiškų* radinių iš Ežerynų kasyklų pavyzdžiai).

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Andersen K., Jorgensen S., 1982 – Maglemose hytterne ved Ulkestrup Lyng. København, 1982.

Bratlund B., 1999 – Review of the faunal evidence from the Late Glacial in Northern Europe // *Folia Quaternaria*. Kraków, 1999. T. 70, p. 31–37.

Burdukiewicz J. M., 1986 – The Late Pleistocene Shouldered Point Assemblages in Western Europe. E. J. Brill Publishing House. Leiden, 1986.

Burdukiewicz J. M., 1999 – Concerning chronology of the Hamburgian Culture // *Folia Quaternaria*. Kraków, 1999. T. 70, p. 127–145.

Butrimas A., Ostrauskas T., 1999 – Tanged Points Cultures in Lithuania // *Tanged Points Cultures in Europe*. Lublin, 1999, p. 267–271.

Chłodnicki M., Kabaciński J., 1998 – Mirkowice – another settlement of the hamburgian culture at the Polish Plain // *Przegląd archeologiczny*. Wrocław, 1998. T. 45, p. 5–24.

Fiedorczuk J., 1995 – Mesolithic finds at Dudka 1, Great Masurian Lakeland, and their chronological-taxonomic relations // *Przegląd archeologiczny*. Wrocław, 1995. T. 43, p. 47–60.

- Kobusiewicz M.**, 1999 – Ludy łowiecko-zbierackie Północno-Zachodniej Polski. Poznań, 1999.
- Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.**, 1977 – Epoka kamienia na ziemiach polskich. Warszawa, 1977.
- Kozłowski S. K.**, 1989 – Mesolithic in Poland. A new Approach. Łódź, 1989.
- Kozłowski S. K.**, 1999 – The tanged points complex // Tanged point cultures in Europe. Lublin, 1999, p. 28–35.
- Królik H., Schild R.**, 1999 – Rydno, a Final Palaeolithic ochre mine and surrounding aggregation grounds // Tanged Points Cultures in Europe. Lublin, 1999, p. 146–161.
- Larsson L.**, 1990 – The Mesolithic of Southern Scandinavia // Journal of World Prehistory. Vol. 4, No. 3.
- Lech H., Lech J.**, 1997 – Flint Mining among Bronze Age Communities: a Case Study from Central Poland // Man and Flint. Warszawa, 1997, p. 91–98.
- Ostrauskas T.**, 1996 – Vakarų Lietuvos mezolitas // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1996. T. 14, p. 192–212.
- Ostrauskas T.**, 1999a – Paleolitas ir mezolitas pietų Lietuvoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1999. T. 16, p. 7–17.
- Ostrauskas T.**, 1999b – Kabelių akmens amžiaus gyvenvietė 2-oji // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1999. T. 16, p. 31–66.
- Price T. D.**, 1987 – The Mesolithic of Western Europe // Journal of World Prehistory. Vol. 1, No. 3, p. 225–305.
- Salatkienė B.**, 1996 – Lieporių gyvenvietės I tyrinėjimai // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais. Vilnius, 1996, p. 47–52.
- Schild R.**, 1984 – Terminal Palaeolithic of the North European Plain: A review of lost Chances, Potential, and Hopes // Advances in World Archaeology. Academic Press Inc. 1984. T. 3, p. 193–275.
- Schild R.**, 1996 – Radiochronology of the Early Mesolithic in Poland // The Earliest Settlements of Scandinavia. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. 1996. T. 24, p. 285–295.
- Sinitsyna G. V.**, 2002 – Lyngby points in Eastern Europe // Archaeologia Baltica. Vilnius, 2002. T. 5 (spauodoje).
- Sulgostowska Z.**, 1989 – Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu. Warszawa, 1989.
- Szymczak K.**, 1991 – Kultura Perstuńska w paleolicie schyłkowym Niziu Środkowoeuropejskiego // Światowit, 1991. T. XXXVIII, p. 143–188.
- Szymczak K.**, 1999 – Late Palaeolithic cultural units with tanged points in North Eastern Poland // Tanged point cultures in Europe. Lublin, 1999, p. 93–101.
- Szymczak K.**, 2000 – Late Glacial in Poland – cultural differentiation // L'Europe Centrale Eet Septentrio-
- nale au Tardiglaciaire. Memoires du Musee de Prehistoire d'île de France. T. 7, p. 273–285.
- Šatavičius E.**, 1994 – Akademiškumo linkint // Baltų archeologija. 1994, Nr. 2, p. 25–29.
- Šatavičius E.**, 1996a – Vilniaus rajono akmens amžiaus paminklų tyrinėjimai // ATL 1994/95. Vilnius, 1996, p. 26–29.
- Šatavičius E.**, 1997 – Vėlyvoji Svidrų kultūra // Kultūros paminklai. T. 4, p. 3–15.
- Šatavičiaus E.**, 1998a – Pasienių 1-osios akmens amžiaus gyvenvietės tyrinėjimai // ATL 1996/97. Vilnius, 1998, p. 41–43.
- Šatavičius E.**, 1998b – The Final Palaeolithic and Early Mesolithic Cultures in Lithuania // Environmental perspectives of sensitive South-eastern Baltic coastal areas through time. Interdisciplinary research course. Nordic-Baltic NorFa network. Programme.
- Šatavičius E.**, 2001 – Vėlyvojo paleolito kultūros ir jų likimas mezolite. Daktaro disertacijos santrauka. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius, 2001.
- Šatavičius E.**, 2001š – Vėlyvojo paleolito kultūros ir jų likimas mezolite. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). VU biblioteka F76-4029. Vilnius, 2001.
- Šatavičius E.**, 2002 – Hamburgo kultūros radiniai Lietuvoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 2002. T. 23, (spauodoje).
- Taute W.**, 1968 – Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa. Köln, 1968.
- Zaliziak L. L.**, 1995 – The Swidrian Reindeer-Hunters of Eastern Europe // Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 5. Wilkau-Hasslau, 1995.
- Zaliznyak L. L.**, 1999 – Tanged point cultures in the Western Part of Eastern Europe // Tanged point cultures in Europe. Lublin, 1999, p. 202–218.
- Зализняк Л. Л.**, 1989 – Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев, 1989.
- Зализняк Л. Л.**, 1998 – Передісторія України Х-V тис. до н. е. Київ, 1998.
- Зализняк Л. Л.**, 1999 – Фінальний Палеолит Північного Заходу Східної Європи. Київ, 1999.
- Кольцов Л. В.**, 1979 – О характере сложения раннемезолитических культур Северной Европы // Советская археология. 1979, № 4, с. 15–25.
- Римантене Р. К.**, 1971 – Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1971.
- Синицына Г. В.**, 1996 – Исследование финально-палеолитических памятников в Тверской и Смоленской областях. Археологические изыскания. Санкт-Петербург, 1996, вып. 39.